RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

જમીન મહેસૂલ પ્રણાલીની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિકોણ

ડૉ. વિનિત સિંઘાનિયા
પીએચ.ડી. સંશોધક (ઇકોનોમિક્સ)
અને
ડૉ. ઘનશ્યામભાઇ જોગરાણા
એસો. પ્રોફેસર (ઇકોનોમિક્સ)
શેઠ પી.ટી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગોધરા
(શ્રી ગોવિંદ ગુરૂ યુનિવર્સિટી, ગોધરા સંલગ્ન)

સારાંશ

જમીન મહેસૂલ વહીવટ એ રાજ્યની આવક વ્યવસ્થાનું એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અને ઐતિહાસિક અંગ છે, જેના દ્વારા સરકાર જમીનમાંથી પ્રાપ્ત થતી આવકનું મૂલ્યાંકન, આકારણી, વસૂલાત, સંચાલન અને નિયંત્રણ કરે છે. જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થામાં જમીનની માલિકી, જમીનના ઉપયોગ, કૃષિ ઉત્પાદન, જમીનની ગુણવત્તા, સિંચાઈની સુવિધા, ઉપજક્ષમતા અને જમીનના રેકોર્ડના સંવર્ધન જેવા વિવિધ પાસાઓનો સમાવેશ થાય છે. રાજ્યની નાણાકીય વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવામાં અને શાસનતંત્રના દૈનિક કાર્યોનું સંચાલન કરવામાં જમીન મહેસૂલની કેન્દ્રીય ભૂમિકા રહી છે. ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન સમયથી જ જમીન મહેસૂલ રાજ્યની આવકનો મુખ્ય આધાર રહ્યો છે. વૈદિક કાળમાં રાજાને કૃષિ ઉત્પાદનમાંથી નિર્ધારિત હિસ્સો પ્રાપ્ત થતો હતો, જેને **'ભાગ' (Bhaga)** તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો. મનુસ્મૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મસૂત્રો અને અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સામાન્ય રીતે કૃષિ ઉત્પાદનના એક-છઠ્ઠા (1/6), એક-આઠમા (1/8) અથવા એક-દસમા (1/10) ભાગ સુધી મહેસૂલ વસૂલવાની જોગવાઈનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જમીનની ઉપજ, સિંચાઈની ઉપલબ્ધતા અને ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને કરના દરમાં ફેરફાર કરવામાં આવતો હતો. મૌર્ય અને ગુપ્ત યુગ દરમિયાન જમીન માપણી, ઉત્પાદનનું મૂલ્યાંકન અને મહેસૂલ વસૂલાત માટે સુવ્યવસ્થિત પ્રશાસનિક માળખું વિકસાવવામાં આવ્યું હતું. મધ્યકાલીન સમયમાં દિલ્હી સલ્તનત અને મુઘલ શાસન દરમિયાન શેરશાહ સૂરી અને અકબરના સમયમાં જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થામાં મહત્વપૂર્ણ સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. ખાસ કરીને રાજા ટોડરમલ દ્વારા અમલમાં મૂકાયેલી **જબ્ત (Zabt) પદ્ધતિ** અને જમીનની વૈજ્ઞાનિક માપણી ભારતીય મહેસૂલ વહીવટના ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધિ માનવામાં આવે છે. ઔપનિવેશિક યુગ દરમિયાન બ્રિટિશ શાસકોએ પોતાના નાણાકીય હિતોને ધ્યાનમાં રાખીને જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થામાં વ્યાપક ફેરફારો કર્યા. બંગાળમાં કાયમી જમાબંધી, મદ્રાસ અને બોમ્બે પ્રદેશમાં રૈયતવારી પદ્ધતિ તથા ઉત્તર ભારતમાં મહાલવારી પદ્ધતિ (Mahalwari System) અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી. આ પદ્ધતિઓના પરિણામે રાજ્યની આવકમાં વધારો થયો, પરંતુ ખેડૂતો પર કરનો ભારે બોજ પડ્યો અને ગ્રામિણ અર્થવ્યવસ્થા પર તેની લાંબા ગાળાની અસર જોવા મળી. સ્વતંત્રતા પછી ભારત સરકારે જમીન સુધારણા, જાગીરદારી અને જમીનદારી પ્રથાના ઉન્મૂલન, જમીન મર્યાદા કાયદા, ખેડૂતોના અધિકારોના સંરક્ષણ તથા જમીનના આધુનિક રેકોર્ડ વ્યવસ્થાપન જેવા મહત્વપૂર્ણ પગલાં લીધા. હાલમાં ડિજિટલ ઈન્ડિયા અભિયાન અંતર્ગત જમીનના રેકોર્ડનું ડિજિટાઇઝેશન, ઈ-ધરા, ઓનલાઈન રેકોર્ડ ઓફ રાઈટ્સ (RoR), GIS આધારિત જમીન નકશા અને પારદર્શક મહેસૂલ વહીવટ તરફ નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ રહી છે. આ સંશોધન લેખમાં પ્રાચીન, મધ્યકાલીન, ઔપનિવેશિક અને આધુનિક ભારતની જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થાના ઐતિહાસિક વિકાસ, પ્રશાસનિક માળખા, કાયદાકીય સુધારાઓ, મહેસૂલ પદ્ધતિઓ અને તેમના સામાજિક-આર્થિક પ્રભાવનું વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: જમીન મહેસૂલ વહીવટ, જમીન મહેસૂલ, કૃષિ ઉત્પાદન, રાજ્ય આવક, અર્થશાસ્ત્ર, મુઘલ મહેસૂલ પદ્ધતિ, ટોડરમલ, કાયમી જમાબંધી, રૈયતવારી પદ્ધતિ, મહાલવારી પદ્ધતિ, જમીન સુધારણા, ઈ-ધરા, ડિજિટલ જમીન રેકોર્ડ.

Research Review
ISSN: 2321-4708
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

પરિચય

જમીન મહેસૂલ વહીવટ ભારતની જાહેર વહીવટ વ્યવસ્થાનો સૌથી પ્રાચીન અને મહત્વપૂર્ણ ભાગ રહ્યો છે. કૃષિપ્રધાન અર્થવ્યવસ્થામાં જમીન માત્ર ઉત્પાદનનું સાધન જ નહોતી, પરંતુ રાજ્યની આર્થિક સમૃદ્ધિ અને રાજકીય સ્થિરતાનો આધાર પણ હતી. રાજ્યના સંચાલન, સૈન્ય વ્યવસ્થા, જાહેર કાર્યો, ન્યાયતંત્ર, શિક્ષણ, સિંચાઈ, માર્ગવ્યવસ્થા અને અન્ય જાહેર સેવાઓ માટે જરૂરી નાણાકીય સંસાધનો મુખ્યત્વે જમીન મહેસૂલ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા હતા. તેથી, જમીન મહેસૂલને રાજ્યની આવકનો મુખ્ય આધારસ્તંભ માનવામાં આવતો હતો. જમીન મહેસૂલનો મૂળભૂત અર્થ એ છે કે જમીન પરથી થતા કૃષિ ઉત્પાદન અથવા જમીનના ઉપયોગના બદલામાં રાજ્ય દ્વારા વસૂલવામાં આવતો કર. ઇતિહાસના વિવિધ સમયગાળામાં આ કરની વસૂલાત ક્યારેક પાકના હિસ્સા તરીકે, તો ક્યારેક રોકડ સ્વરૂપે કરવામાં આવતી હતી. જમીનની ગુણવત્તા, ઉપજક્ષમતા, સિંચાઈની સુવિધા, પાકના પ્રકાર અને ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિના આધારે મહેસૂલની આકારણી કરવામાં આવતી હતી.

વૈદિક સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્રો, મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, નારદ સ્મૃતિ તથા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જમીન મહેસૂલના સિદ્ધાંતોનું વિગતવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કૌટિલ્યએ રાજ્યની આર્થિક વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવા માટે જમીનની માપણી, ઉપજનું મૂલ્યાંકન અને યોગ્ય મહેસૂલ વસૂલાત પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો. તેમના મતે, રાજાએ પ્રજાના કલ્યાણને ધ્યાનમાં રાખીને ન્યાયસંગત અને વાજબી કર વસૂલવો જોઈએ જેથી ખેડૂતો પર અતિશય આર્થિક બોજ ન પડે અને કૃષિ વિકાસને પ્રોત્સાહન મળે. મૌર્ય સામ્રાજ્ય દરમિયાન જમીન મહેસૂલ માટે એક સુવ્યવસ્થિત પ્રશાસનિક માળખું વિકસાવવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ ગુપ્ત યુગમાં પણ કૃષિ અને જમીન વહીવટમાં સુધારાઓ થયા. મધ્યકાલીન સમયમાં દિલ્હી સલ્તનત અને મુઘલ શાસન દરમિયાન જમીનની માપણી, વર્ગીકરણ અને ઉત્પાદનના આધારે મહેસૂલ નક્કી કરવાની પદ્ધતિ વધુ વૈજ્ઞાનિક બની. શેરશાહ સૂરી અને સમ્રાટ અકબરના સમયમાં રાજા ટોડરમલ દ્વારા અમલમાં મૂકાયેલી જમીન માપણી અને **જબ્ત પદ્ધતિ** ભારતીય મહેસૂલ વહીવટના ઇતિહાસમાં એક સીમાચિહ્ન સમાન ગણાય છે.

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન જમીન મહેસૂલને રાજ્યની આવક વધારવાના મુખ્ય સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો. બ્રિટિશોએ વિવિધ પ્રદેશોની પરિસ્થિતિને આધારે કાયમી જમાબંધી (Permanent Settlement), રૈયતવારી (Ryotwari) અને મહાલવારી (Mahalwari) જેવી અલગ-અલગ મહેસૂલ પદ્ધતિઓ અમલમાં મૂકી. આ પદ્ધતિઓએ ભારતીય કૃષિ વ્યવસ્થા, ગ્રામિણ સમાજ, જમીન માલિકી અને ખેડૂતોના જીવન પર વ્યાપક અસર પેદા કરી. ઘણા વિસ્તારોમાં ખેડૂતો પર વધતા મહેસૂલે દેવું, ગરીબી અને કૃષિ સંકટ જેવી પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કર્યું. ભારતને સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ જમીન સુધારણા કાર્યક્રમો દ્વારા જાગીરદારી અને જમીનદારી પ્રથાનો અંત લાવવામાં આવ્યો, ખેડૂતોને માલિકીના અધિકારો આપવામાં આવ્યા અને જમીનના ન્યાયી વિતરણ માટે વિવિધ કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા. આધુનિક સમયમાં માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે જમીન મહેસૂલ વહીવટમાં પારદર્શિતા, કાર્યક્ષમતા અને જવાબદારી વધારવા માટે ડિજિટલ જમીન રેકોર્ડ, ઈ-ધરા, ઓનલાઈન મ્યુટેશન, GIS આધારિત જમીન નકશા અને ઈ-ગવર્નન્સ જેવી વ્યવસ્થાઓનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે.

વર્તમાન સમયમાં જમીન મહેસૂલ વહીવટ માત્ર રાજ્યની આવક સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ જમીનના કાનૂની અધિકારોનું સંરક્ષણ, જમીન વિવાદોના નિરાકરણ, શહેરી અને ગ્રામિણ આયોજન, કુદરતી સંસાધનોના સંચાલન અને ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યો હાંસલ કરવામાં પણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પરિણામે, જમીન મહેસૂલ વહીવટનો અભ્યાસ માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નહીં પરંતુ જાહેર વહીવટ, અર્થશાસ્ત્ર, કાયદાશાસ્ત્ર અને વિકાસ અભ્યાસના ક્ષેત્રોમાં પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બની ગયો છે. આ લેખમાં ભારતની જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થાના ઐતિહાસિક વિકાસ, વિવિધ મહેસૂલ પદ્ધતિઓ, પ્રશાસનિક માળખા, કાયદાકીય સુધારાઓ, આધુનિક ડિજિટલ પરિવર્તન તથા તેના સામાજિક અને આર્થિક પ્રભાવનું વ્યાપક અને વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રાચીન ભારતમાં જમીન મહેસૂલ વહીવટ

પ્રાચીન ભારતની આર્થિક અને રાજકીય વ્યવસ્થામાં જમીન મહેસૂલ (Land Revenue) રાજ્યની આવકનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ આધારસ્તંભ હતો. તે સમયની અર્થવ્યવસ્થા મુખ્યત્વે કૃષિ આધારિત હોવાથી રાજ્યની આવકનો મોટો હિસ્સો

Research Review
ISSN: 2321-4708
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

ખેતીમાંથી પ્રાપ્ત થતો હતો. રાજકીય સત્તાનું સંચાલન, સૈન્યની જાળવણી, જાહેર કાર્યો, સિંચાઈની વ્યવસ્થા, ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ તેમજ પ્રજાકલ્યાણના કાર્યો માટે જમીન મહેસૂલ અત્યંત આવશ્યક માનવામાં આવતો હતો. વૈદિક સાહિત્ય, મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, નારદ સ્મૃતિ, કૌટિલ્યનું **અર્થશાસ્ત્ર (Arthashastra)**, મહાભારત, રામાયણ અને અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જમીન મહેસૂલના સિદ્ધાંતો અને પ્રશાસનિક વ્યવસ્થાનો વિગતવાર ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આ ગ્રંથોમાં રાજાને કર વસૂલવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે, પરંતુ સાથે જ કર ન્યાયસંગત, મર્યાદિત અને પ્રજાના કલ્યાણ માટે ખર્ચવામાં આવે તેવો સ્પષ્ટ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રખ્યાત સંસ્કૃત મહાકવિ **કાલિદાસ (Kalidasa)** એ પોતાના મહાકાવ્ય **'રઘુવંશ' (Raghuvamsa)** માં રાજા દિલીપના શાસનનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે રાજા પ્રજાથી કર માત્ર એટલો જ વસૂલ કરે છે જેટલો પ્રજાના કલ્યાણ અને રાજ્યના સંચાલન માટે જરૂરી હોય. કાલિદાસે રાજાની સરખામણી સૂર્ય સાથે કરી છે, જે પૃથ્વીમાંથી પાણી ગ્રહણ કરીને અનેકગણું વરસાદ રૂપે પાછું આપે છે. તે જ રીતે રાજા પણ પ્રજાથી કર વસૂલીને પ્રજાના હિતમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ વિચારધારા પ્રાચીન ભારતીય કરવ્યવસ્થાની કલ્યાણલક્ષી માન્યતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

જમીન માલિકી

પ્રાચીન ભારતમાં જમીનની માલિકી અંગે ઇતિહાસકારો અને કાયદાશાસ્ત્રીઓમાં વિવિધ મતો જોવા મળે છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે સમગ્ર જમીનનો સર્વોચ્ચ માલિક રાજા હતો, જ્યારે અન્ય વિદ્વાનોના મતે વ્યક્તિગત, સામૂહિક અને રાજકીય માલિકી ત્રણેય પ્રકારની વ્યવસ્થા એકસાથે અસ્તિત્વમાં હતી. **મનુસ્મૃતિ**, **અર્થશાસ્ત્ર** તથા અન્ય ધર્મશાસ્ત્રોમાં રાજાને સમગ્ર રાજ્યનો સર્વોચ્ચ સંરક્ષક અને અંતિમ માલિક માનવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તેનો અર્થ એ નહોતો કે દરેક જમીન સીધી રાજાની માલિકીની હતી. ખેડૂતને ખેતી કરવાનો, ઉત્પાદન મેળવવાનો અને વારસાગત અધિકાર પ્રાપ્ત હતો. રાજાને મુખ્યત્વે જમીન પરથી મહેસૂલ વસૂલવાનો અધિકાર હતો. ગ્રીક ઇતિહાસકાર **ડાયોડોરસ (Diodorus Siculus)** એ પોતાના વર્ણનમાં નોંધ્યું છે કે ભારતમાં જમીન રાજાની માલિકીની માનવામાં આવતી હતી અને ખેડૂતો રાજ્યને જમીન મહેસૂલ ચૂકવતા હતા. બીજી તરફ મેગસ્થનીઝના વર્ણનો પરથી જાણવા મળે છે કે ખેડૂતોને ખેતી માટે પૂરતી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવતી હતી અને તેમની માલિકી જેવા અધિકારોનું રક્ષણ કરવામાં આવતું હતું. પ્રાચીન ભારતમાં જમીન માલિકીના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર જોવા મળે છે:

1. રાજકીય માલિકી

રાજ્યની માલિકીની જમીનને **સીતા (Sita)** અથવા રાજજમીન તરીકે ઓળખવામાં આવતી હતી. આ જમીનની ખેતી રાજ્યના નિયંત્રણ હેઠળ કરવામાં આવતી અને તેની સંપૂર્ણ આવક રાજકોષમાં જમા થતી હતી. અર્થશાસ્ત્રમાં આવી જમીનના સંચાલન માટે વિશેષ અધિકારીઓની નિમણૂકનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

2. સામૂહિક માલિકી

ગામની ગૌચર જમીન, જંગલો, તળાવો, ચરોતરો અને અન્ય જાહેર ઉપયોગની જમીનો ગામના સમગ્ર સમાજની માલિકીની ગણાતી હતી. આ જમીનનો ઉપયોગ સામૂહિક હિત માટે કરવામાં આવતો હતો અને તેના સંચાલનની જવાબદારી ગ્રામસભા અથવા સ્થાનિક અધિકારીઓની રહેતી હતી.

3. ખાનગી માલિકી

ખેડૂતોને ખેતી માટે જમીન આપવામાં આવતી હતી અને તેઓ વારસાગત રીતે તેનો ઉપયોગ કરી શકતા હતા. તેઓ જમીન વેચી, દાનમાં આપી અથવા વારસદારોને આપી શકતા હતા, પરંતુ જમીન મહેસૂલ નિયમિત રીતે ચૂકવવો આવશ્યક હતો.

જમીન મહેસૂલ પ્રણાલી

પ્રાચીન ભારતની જમીન મહેસૂલ પ્રણાલી વ્યવસ્થિત, સંગઠિત અને તર્કસંગત હતી. ઘણા ઇતિહાસકારોના મત મુજબ આ પ્રણાલી પાછળથી વિકસેલી **રૈયતવારી પદ્ધતિ** સાથે ઘણી સમાનતા ધરાવતી હતી, કારણ કે ખેડૂત સીધો રાજ્યને મહેસૂલ ચૂકવતો હતો અને વચ્ચે કોઈ જમીનદાર અથવા મધ્યસ્થી ન હતો. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર અનુસાર જમીન મહેસૂલને **"ભાગ"**

Research Review
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

(Bhaga) કહેવામાં આવતો હતો. સામાન્ય રીતે રાજ્ય કૃષિ ઉત્પાદનનો **એક-છઠ્ઠો (1/6)** ભાગ મહેસૂલ તરીકે વસૂલ કરતું હતું. પરંતુ જમીનની ગુણવત્તા, સિંચાઈની સુવિધા, પાકનો પ્રકાર, ઉત્પાદકતા અને વિશેષ પરિસ્થિતિઓના આધારે આ દરમાં ફેરફાર કરવામાં આવતો હતો. કેટલાક ગ્રંથોમાં મહેસૂલનો દર **એક-આઠમો (1/8)** અથવા **એક-દસમો (1/10)** ભાગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, જ્યારે કેટલીક વિશેષ પરિસ્થિતિઓમાં તે **8% થી 33%** સુધી પણ હોઈ શકતો હતો. મૌર્યકાળ દરમિયાન જમીન મહેસૂલની વસૂલાત વધુ સુવ્યવસ્થિત અને કડક બની હતી. રાજ્ય કૃષિ ઉત્પાદન, સિંચાઈ, બીજ, પશુપાલન અને જમીનના ઉપયોગ ઉપર સતત દેખરેખ રાખતું હતું. કૃષિ ઉત્પાદન વધારવા માટે સિંચાઈના સાધનો, જળાશયો અને નહેરોનું નિર્માણ પણ કરવામાં આવતું હતું.

જમીન મહેસૂલ સંબંધિત અધિકારીઓ

જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થાના સફળ અમલીકરણ માટે વિવિધ અધિકારીઓની નિમણૂક કરવામાં આવતી હતી.

૧. ભગાધુક: 'ભાગ' એટલે કે રાજાના હિસ્સાની વસૂલાત કરનાર અધિકારીને **ભગાધુક** કહેવામાં આવતો હતો. તેનો મુખ્ય કાર્ય ખેડૂતો પાસેથી જમીન મહેસૂલ વસૂલવાનો હતો.

૨. સમાહર્તા: સમાહર્તા સમગ્ર રાજ્યની આવકનો મુખ્ય અધિકારી હતો. તે તમામ પ્રકારની આવકનું સંકલન, હિસાબ, નિરીક્ષણ અને રાજકોષમાં જમા કરવાની જવાબદારી નિભાવતો હતો. અર્થશાસ્ત્રમાં સમાહર્તાને આજના નાણાંકીય કમિશનર અથવા આવક સચિવ સમકક્ષ માનવામાં આવે છે.

૩. સન્નિધાતા: સન્નિધાતા રાજ્યના ખજાનાની દેખરેખ રાખતો હતો. વસૂલાત થયેલી આવકનું સંગ્રહ, સુરક્ષા અને હિસાબ તેની જવાબદારી હતી.

લવચીકતા અને અમલ

પ્રાચીન ભારતની જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થા કઠોર હોવા છતાં માનવતાવાદી અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ હતી. જો કુદરતી આફતો, દુષ્કાળ, પૂર, જીવાતો અથવા યુદ્ધને કારણે પાકને નુકસાન થાય તો ખેડૂતોને કરમાં રાહત આપવામાં આવતી હતી. કેટલીકવાર કર માફ પણ કરવામાં આવતો હતો. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ સૂચના આપવામાં આવી છે કે પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોય ત્યારે વધુ કર વસૂલવો રાજ્ય માટે નુકસાનકારક સાબિત થાય છે. પરંતુ ઇરાદાપૂર્વક કરચોરી કરનાર ખેડૂતો સામે દંડ, દંડની વસૂલાત અથવા જમીન જપ્ત કરવાની કાર્યવાહી પણ કરવામાં આવતી હતી.

જમીન સર્વેક્ષણ અને વર્ગીકરણ

મૌર્યકાળમાં પ્રથમ વખત વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી જમીનનું સર્વેક્ષણ અને માપણી કરવામાં આવી હતી. કૌટિલ્યએ જમીનની ઉપજક્ષમતા મુજબ તેના વર્ગીકરણ પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો.

જમીનને સામાન્ય રીતે ત્રણ મુખ્ય વર્ગોમાં વહેંચવામાં આવતી હતી:

- **શ્રેષ્ઠ (જ્યેષ્ઠ)** – ઉચ્ચ ઉપજક્ષમ જમીન
- **મધ્યમ** – સામાન્ય ઉપજ આપતી જમીન
- **કનિષ્ઠ** – ઓછી ઉપજક્ષમ જમીન

જમીનની ગુણવત્તા, પાણીની ઉપલબ્ધતા, પાકનો પ્રકાર, વરસાદ અને ઉત્પાદન ક્ષમતાના આધારે મહેસૂલનો દર નક્કી કરવામાં આવતો હતો. આ પ્રકારનું વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણ આજની આધુનિક જમીન આકારણી પદ્ધતિનું પ્રારંભિક સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે.

પ્રશાસનિક માળખું

જમીન મહેસૂલની અસરકારક વસૂલાત માટે પ્રાચીન ભારતમાં બહુસ્તરીય પ્રશાસનિક વ્યવસ્થા વિકસાવવામાં આવી હતી. ગામથી લઈને સમગ્ર રાજ્ય સુધી વિવિધ અધિકારીઓની જવાબદારીઓ નક્કી કરવામાં આવી હતી. મનુસ્મૃતિ અને અર્થશાસ્ત્ર અનુસાર નીચે મુજબનું વહીવટી માળખું કાર્યરત હતું:

RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

વહીવટી એકમ	અધિકારીની જવાબદારી
એક ગામ	ગામનો અધિકારી (ગ્રામિક/ગ્રામણી)
દસ ગામ	દશગ્રામ અધિકારી
વીસ ગામ	વિંશતિગ્રામ અધિકારી
સો ગામ	શતગ્રામ અધિકારી
હજાર ગામ	સહસ્રગ્રામ અધિપતિ અથવા પ્રાંતપાલ (ગવર્નર)

આ અધિકારીઓ જમીનની માપણી, મહેસૂલની આકારણી, વસૂલાત, રેકોર્ડ જાળવણી, વિવાદોના નિરાકરણ અને રાજકોષમાં આવક જમા કરાવવાની જવાબદારી નિભાવતા હતા. આ બહુસ્તરીય વ્યવસ્થાના કારણે મહેસૂલ વસૂલાતમાં પારદર્શિતા, નિયંત્રણ અને જવાબદારી જળવાઈ રહેતી હતી. પ્રાચીન ભારતની જમીન મહેસૂલ વહીવટ વ્યવસ્થા તે સમયની રાજકીય, આર્થિક અને પ્રશાસનિક પરિપક્વતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ હતી. જમીનની વૈજ્ઞાનિક માપણી, ઉપજ આધારિત કરવ્યવસ્થા, પ્રશિક્ષિત મહેસૂલ અધિકારીઓ, લવચીક કર નીતિ અને સુવ્યવસ્થિત પ્રશાસનિક માળખાએ રાજ્યની નાણાકીય સ્થિરતા જાળવવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું હતું. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં વર્ણવાયેલા ઘણા સિદ્ધાંતો આજે પણ આધુનિક જમીન મહેસૂલ વહીવટ, જમીન રેકોર્ડ વ્યવસ્થાપન અને જાહેર નાણાંકીય પ્રશાસનમાં પ્રાસંગિક અને માર્ગદર્શક માનવામાં આવે છે.

મધ્યકાલીન ભારતમાં જમીન મહેસૂલ વહીવટ

મધ્યકાલીન ભારત (ઈ.સ. 1206 થી 1707) દરમિયાન રાજ્યની આર્થિક વ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર જમીન મહેસૂલ હતો. આ સમયગાળામાં દિલ્હી સલ્તનત, શેરશાહ સૂરી અને મુઘલ શાસકો દ્વારા જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થામાં અનેક મહત્વપૂર્ણ સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા. રાજકીય અસ્થિરતા, સતત યુદ્ધો, સામ્રાજ્યના વિસ્તરણ, સૈન્યની જાળવણી અને શાસનતંત્રના સંચાલન માટે રાજ્યને વિશાળ પ્રમાણમાં સ્થિર આવકની જરૂર પડતી હતી. તેથી જમીન મહેસૂલ રાજ્યની આવકનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ સ્રોત માનવામાં આવતો હતો. મધ્યકાલીન સમયમાં કૃષિ અર્થતંત્રનું કેન્દ્ર હતું અને મોટાભાગની વસ્તી ખેતી પર નિર્ભર હતી. પરિણામે, કૃષિ ઉત્પાદનના આધારે જમીન મહેસૂલ નક્કી કરવાની વ્યવસ્થા વધુ વૈજ્ઞાનિક અને સંગઠિત બનતી ગઈ. જમીનની માપણી, ઉપજનો અંદાજ, જમીનનું વર્ગીકરણ તથા મહેસૂલ વસૂલાત માટે સુવ્યવસ્થિત પ્રશાસનિક તંત્ર વિકસાવવામાં આવ્યું.

દિલ્હી સલ્તનતની જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થા (1206–1526)

દિલ્લી સલ્તનતના સમયમાં રાજ્યની આવકનો મુખ્ય સ્રોત કૃષિમાંથી વસૂલવામાં આવતો જમીન મહેસૂલ હતો. સલ્તનતના શાસકોએ ઇસ્લામી કરવ્યવસ્થા અને ભારતીય પરંપરાગત જમીન મહેસૂલ પદ્ધતિનું સંયોજન કરીને આવક વ્યવસ્થા વિકસાવી હતી.

આ સમયગાળામાં ખેડૂતો પાસેથી વિવિધ પ્રકારના કર વસૂલવામાં આવતા હતા, જેમ કે:

- **ભોગ (Bhoga)** – રાજકીય સેવાઓ અથવા વિશેષ પ્રસંગો માટે વસૂલાત.
- **ભાગ (Bhaga)** – કૃષિ ઉત્પાદનનો રાજ્ય હિસ્સો.
- **કર (Kara)** – જમીન અથવા અન્ય મિલકતો પર લાગતો સામાન્ય કર.
- **ખરાજ (Kharaj)** – બિન-મુસ્લિમ ખેડૂતો પાસેથી વસૂલાતો જમીન કર.
- **ઉશર (Ushr)** – મુસ્લિમ ખેડૂતો માટેનો કૃષિ કર.

અલાઉદ્દીન ખિલજીના સુધારાઓ)1296–1316)

સુલતાન **અલાઉદ્દીન ખિલજી**એ જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થામાં વ્યાપક સુધારાઓ કર્યા. તેમનો મુખ્ય હેતુ રાજ્યની આવક વધારવાનો અને સામંતોની આર્થિક શક્તિ ઘટાડવાનો હતો.

તેમણે નીચેના મહત્વપૂર્ણ સુધારાઓ અમલમાં મૂક્યા:

Research Review
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

- જમીનની નિયમિત માપણી શરૂ કરાવી.
- ખેડૂતો પાસેથી સીધી વસૂલાતની વ્યવસ્થા વિકસાવી.
- મધ્યસ્થીઓના પ્રભાવને ઘટાડ્યો.
- કેટલાક વિસ્તારોમાં કૃષિ ઉત્પાદનના લગભગ **50 ટકા સુધી** મહેસૂલ વસૂલવામાં આવ્યો.
- જમીનના રેકોર્ડ જાળવવાની પદ્ધતિમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા.
- ભ્રષ્ટાચાર અટકાવવા માટે આવક અધિકારીઓ ઉપર કડક નિયંત્રણ રાખવામાં આવ્યું.

આ સુધારાઓથી રાજ્યની આવકમાં વધારો થયો, પરંતુ ખેડૂતો ઉપર કરનો બોજ પણ નોંધપાત્ર રીતે વધ્યો.

શેરશાહ સૂરીની જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થા (1540–1545)

ભારતીય જમીન મહેસૂલના ઇતિહાસમાં **શેરશાહ સૂરી (Sher Shah Suri)** નું વિશેષ સ્થાન છે. તેમણે પ્રથમ વખત વ્યવસ્થિત રીતે જમીનની માપણીના આધારે મહેસૂલ નક્કી કરવાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી.

તેમના મુખ્ય સુધારાઓ નીચે મુજબ હતા:

1. જમીનની માપણી

સંપૂર્ણ ખેતીલાયક જમીનની સચોટ માપણી કરાવવામાં આવી.

2. જમીનનું વર્ગીકરણ

જમીનની ઉપજક્ષમતા અનુસાર તેને ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચવામાં આવી:

- ઉત્તમ
- મધ્યમ
- નીચી

3. સરેરાશ ઉત્પાદનના આધારે મહેસૂલ

છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોના સરેરાશ ઉત્પાદનના આધારે મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવતો હતો.

4. રાજ્યનો હિસ્સો

સામાન્ય રીતે કૃષિ ઉત્પાદનના **એક-તૃતીયાંશ (1/3)** ભાગને રાજ્ય હિસ્સા તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો.

5. પટ્ટા અને કબૂલિયત

- **પટ્ટા (Patta)** દ્વારા ખેડૂતને જમીનની વિગતો આપવામાં આવતી.
- **કબૂલિયત (Qabuliyat)** દ્વારા ખેડૂત મહેસૂલ ચૂકવવાની લેખિત સંમતિ આપતો.

આ પ્રણાલી પછીથી અકબરના સમયમાં વધુ વિકસિત બની.

મુઘલકાળની જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થા (1556–1707)

મુઘલ શાસન દરમિયાન જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થા ભારતીય ઇતિહાસમાં સૌથી વધુ વિકસિત અને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપે જોવા મળે છે. સમ્રાટ **અકબર (Akbar)** ના સમયમાં તેમના નાણાં મંત્રી **રાજા ટોડરમલ (Raja Todar Mal)** એ જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થામાં ક્રાંતિકારી સુધારાઓ કર્યા. તેમણે સમગ્ર સામ્રાજ્યમાં જમીનની માપણી, વર્ગીકરણ, ઉત્પાદનનું મૂલ્યાંકન અને મહેસૂલના દરોને પ્રમાણભૂત બનાવ્યા.

ટોડરમલની દહસાલા)Dahsala) પદ્ધતિ

ઈ.સ. 1580માં ટોડરમલે **દહસાલા પદ્ધતિ** અમલમાં મૂકી.

તેની મુખ્ય વિશેષતાઓ:

- છેલ્લા **દસ વર્ષના સરેરાશ ઉત્પાદન**ના આધારે મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવતો.

RESEARCH REVIEW The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

- મહેસૂલ રોકડમાં ચૂકવવાની વ્યવસ્થા વિકસાવવામાં આવી.
- સમગ્ર રાજ્યમાં એકસરખી માપણી પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી.
- જમીનનું વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું.
- જમીનના સચોટ રેકોર્ડ તૈયાર કરવામાં આવ્યા.

મુઘલકાળની મહેસૂલ પદ્ધતિઓ

(1) બટાઈ પદ્ધતિ)Batai System)

આ પદ્ધતિમાં રાજ્યને પાકનો નિર્ધારિત હિસ્સો સીધો આપવામાં આવતો.

વિશેષતાઓ

- પાક તૈયાર થયા પછી ભાગ પાડવામાં આવતો.
- ખેડૂતો ઉપર રોકડ ચૂકવણીનો બોજ ઓછો રહેતો.
- રાજ્યની આવક ઉત્પાદન ઉપર આધારિત રહેતી.

(2) કંકૂઉટ પદ્ધતિ)Kankut System)

"Kankut" શબ્દ **કણ (અનાજ)** અને **કૂટ (અંદાજ)** પરથી આવ્યો છે.

આ પદ્ધતિમાં

- જમીનની માપણી
- પાકના નમૂનાઓ
- ઉત્પાદનના અંદાજ

આધારે મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવતો.

(3) નસક પદ્ધતિ)Nasaq System)

આ પદ્ધતિમાં અગાઉના વર્ષોના અનુભવ અને અંદાજના આધારે મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવતો.

(4) જબ્ત પદ્ધતિ)Zabt System)

આ મુઘલ સામ્રાજ્યની સૌથી મહત્વપૂર્ણ પદ્ધતિ હતી.

તેમાં

- જમીનની માપણી
- જમીનનું વર્ગીકરણ
- સરેરાશ ઉત્પાદન
- બજારભાવ

આધારે રોકડ મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવતો. આ પદ્ધતિ ઉત્તર ભારતમાં સૌથી વધુ સફળ રહી.

ઔપનિવેશિક (બ્રિટિશ) સમયમાં જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થા

ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન (1757–1947) દરમિયાન જમીન મહેસૂલને સરકારની આવકનું મુખ્ય સાધન બનાવવામાં આવ્યું. બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની અને ત્યારબાદ બ્રિટિશ સરકારે ભારતીય કૃષિ અર્થતંત્રને પોતાની નાણાકીય જરૂરિયાતો અનુસાર ઢાળવા માટે વિવિધ મહેસૂલ પદ્ધતિઓ અમલમાં મૂકી. આ પદ્ધતિઓનો મુખ્ય હેતુ રાજ્યની આવકમાં વધારો કરવાનો હતો, ખેડૂતોના કલ્યાણનો નહીં.

Research Review
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

(1) કાયમી જમાબંધી, 1793

લૉર્ડ કોર્નવાલિસ (Lord Cornwallis) દ્વારા 1793માં બંગાળ, બિહાર અને ઓડિશાના વિસ્તારોમાં કાયમી જમાબંધી અમલમાં મૂકવામાં આવી.

મુખ્ય લક્ષણો:

- જમીનદારોને જમીનના વારસાગત માલિક તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી.
- રાજ્યને ચૂકવવાનો મહેસૂલ કાયમી ધોરણે નક્કી કરવામાં આવ્યો.
- જમીનદાર ખેડૂતો પાસેથી મહેસૂલ વસૂલતા હતા.
- રાજ્યની આવક સ્થિર બની.

ખામીઓ:

- ખેડૂતોનું ભારે શોષણ થયું.
- જમીનદારો અને ખેડૂતો વચ્ચે અસમાનતા વધી.
- કૃષિ વિકાસમાં અવરોધ સર્જાયો.
- ગ્રામ્ય ગરીબી અને દેવામાં વધારો થયો.

(2) રૈયતવારી પદ્ધતિ

સર **થોમસ મનરો (Thomas Munro)** દ્વારા મદ્રાસ અને બોમ્બે પ્રેસિડન્સીમાં અમલમાં મૂકવામાં આવી.

- ખેડૂત સીધો સરકારને મહેસૂલ ચૂકવતો.
- મધ્યસ્થી જમીનદાર નહોતા.
- જમીનની નિયમિત માપણી થતી.
- કરના દર સમયાંતરે બદલાતા.

(3) મહાલવારી પદ્ધતિ

વિલિયમ બેન્ટિકના સમયમાં ઉત્તર ભારત અને પંજાબમાં અમલમાં મૂકાઈ.

- સમગ્ર ગામ (મહાલ) એકમ તરીકે ગણાતું.
- ગામના વડા અથવા સમૂહ દ્વારા મહેસૂલ વસૂલાત થતી.
- સમયાંતરે મહેસૂલની પુનઃઆકારણી કરવામાં આવતી.

આધુનિક ભારતની જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થા

સ્વતંત્રતા પછી જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત પરિવર્તન આવ્યું. ભારતીય બંધારણની **સાતમી અનુસૂચિ** મુજબ **જમીન રાજ્ય સૂચિ**નો વિષય છે. તેથી જમીન મહેસૂલ, જમીન રેકોર્ડ, જમીન હસ્તાંતરણ અને જમીન સુધારણા અંગેના કાયદાઓનું અમલીકરણ રાજ્ય સરકારો દ્વારા કરવામાં આવે છે. આધુનિક સમયમાં જમીન મહેસૂલ હવે રાજ્યની કુલ આવકનો ખૂબ નાનો હિસ્સો છે, છતાં જમીન વહીવટ, કૃષિ વિકાસ, જમીન માલિકીના અધિકારો, શહેરી આયોજન, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકાસ અને જમીન વિવાદોના નિવારણમાં તેનું મહત્વ યથાવત્ છે.

આધુનિક જમીન મહેસૂલ વહીવટનું પ્રશાસનિક માળખું

ભારતમાં જમીન મહેસૂલ વહીવટ મુખ્યત્વે રાજ્ય સરકારોના **Revenue Department** દ્વારા સંચાલિત થાય છે. પ્રશાસનિક માળખું સામાન્ય રીતે નીચે મુજબ હોય છે:

સ્તર	**મુખ્ય અધિકારી**	**મુખ્ય જવાબદારીઓ**
રાજ્ય	રાજસ્વ વિભાગ / મહેસૂલ વિભાગ	નીતિ નિર્માણ, કાયદા, દેખરેખ

ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

વિભાગ	વિભાગીય કમિશનર	જિલ્લાઓનું સંકલન અને દેખરેખ
જિલ્લા	જિલ્લા કલેક્ટર / જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ	જમીન મહેસૂલ, રેકોર્ડ, અધિગ્રહણ, આપત્તિ વ્યવસ્થાપન
ઉપવિભાગ	પ્રાંત અધિકારી (SDM/Prant Officer)	અપીલો, વહીવટી નિયંત્રણ
તાલુકા	મામલતદાર	મહેસૂલ વસૂલાત, જમીન નોંધો, નામ ફેરફાર
ગામ	તલાટી-કમ-મંત્રી / પટવારી	રેકોર્ડ જાળવણી, 7/12 ઉતારા, પાકની નોંધ, વારસાઈ નોંધો

જમીન રેકોર્ડ વ્યવસ્થા

આધુનિક જમીન મહેસૂલ વ્યવસ્થામાં જમીનના રેકોર્ડનું અત્યંત મહત્વ છે.
સામાન્ય રીતે જમીન રેકોર્ડમાં નીચેની વિગતો સમાવિષ્ટ હોય છે:

- જમીન માલિકનું નામ
- સર્વે નંબર
- જમીનનો વિસ્તાર
- જમીનનો પ્રકાર
- ખેતીનો પ્રકાર
- સિંચાઈની સ્થિતિ
- પાકની વિગતો
- હસ્તાંતરણની નોંધો
- ગીરો અને કાનૂની પ્રતિબંધો

ગુજરાતમાં **ઈ-ધરા (e-Dhara)** પ્રોજેક્ટ દ્વારા જમીનના રેકોર્ડનું સફળ ડિજિટાઇઝેશન કરવામાં આવ્યું છે, જેના કારણે 7/12 અને 8-અના જેવા દસ્તાવેજો સરળતાથી ઉપલબ્ધ બન્યા છે.

ડિજિટલ ઈન્ડિયા લેન્ડ રેકોર્ડ્સ મોડર્નાઈઝેશન પ્રોગ્રામ

ભારત સરકારે જમીન રેકોર્ડને આધુનિક બનાવવા માટે **Digital India Land Records Modernization Programme (DILRMP)** અમલમાં મૂક્યો છે.
તેના મુખ્ય ઉદ્દેશો:

- જમીન રેકોર્ડનું સંપૂર્ણ ડિજિટાઈઝેશન
- નકશાઓનું GIS સાથે સંકલન
- ઓનલાઈન મ્યુટેશન
- જમીન નોંધોની પારદર્શિતા
- જમીન વિવાદોમાં ઘટાડો
- એકીકૃત જમીન માહિતી પ્રણાલી

જમીન મહેસૂલ અને રાજ્ય આવક

આધુનિક સમયમાં રાજ્ય સરકારોની આવકના મુખ્ય સ્ત્રોત નીચે મુજબ છે:

- માલ અને સેવા કર (GST)
- આવક કર *(કેન્દ્ર સરકારનો મુખ્ય કર)*
- કોર્પોરેટ કર *(કેન્દ્ર સરકારનો મુખ્ય કર)*
- સ્ટેમ્પ ડ્યુટી અને નોંધણી ફી

Research Review
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

- એક્સાઇઝ ડ્યુટી (રાજ્ય વિષય મુજબ)
- મોટર વાહન કર
- વીજ શુલ્ક
- ખનિજ રોયલ્ટી

જમીન મહેસૂલ હવે કુલ સરકારી આવકમાં ખૂબ જ નાનો હિસ્સો ધરાવે છે, પરંતુ જમીન વહીવટ માટે તેનું વહીવટી અને કાનૂની મહત્વ યથાવત્ છે.

આધુનિક જમીન મહેસૂલ પ્રણાલીના પડકારો

આજે પણ ભારતની જમીન વહીવટ વ્યવસ્થામાં અનેક પડકારો જોવા મળે છે, જેમ કે:

- જૂના અને અપૂર્ણ જમીન નકશા.
- જમીન રેકોર્ડમાં ગેરસમંજસ.
- જમીન માલિકીના વિવાદો.
- લાંબી કાનૂની પ્રક્રિયાઓ.
- વિવિધ વિભાગો વચ્ચે માહિતીના સંકલનનો અભાવ.
- અનધિકૃત કબજો અને અતિક્રમણ.
- જમીનના ડિજિટલ રેકોર્ડ અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વચ્ચેનો તફાવત.
- સાયબર સુરક્ષા અને ડિજિટલ રેકોર્ડની વિશ્વસનીયતા જાળવવાના પડકારો.

આ પડકારોના નિરાકરણ માટે સરકાર GIS, ડ્રોન સર્વેક્ષણ, સેટેલાઇટ મેપિંગ, બ્લોકચેઇન આધારિત જમીન રેકોર્ડ અને કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા (AI) આધારિત જમીન માહિતી પ્રણાલીઓના ઉપયોગ તરફ આગળ વધી રહી છે.

નિષ્કર્ષ

ભારતમાં જમીન મહેસૂલ પ્રણાલીનો વિકાસ દેશના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિવર્તનો સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલો રહ્યો છે. પ્રાચીન સમયમાં કૃષિ ઉત્પાદનના હિસ્સા તરીકે વસૂલાત થતી મહેસૂલ પ્રણાલી મધ્યકાલીન સમયમાં વધુ સુવ્યવસ્થિત અને કેન્દ્રીકૃત બની, જ્યારે શેરશાહ સૂરી અને રાજા ટોડરમલ જેવા શાસકોએ જમીનની માપણી, વર્ગીકરણ અને આવક નિર્ધારણને વૈજ્ઞાનિક આધાર આપ્યો. ઔપનિવેશિક સમયમાં બ્રિટિશોએ કાયમી જમાબંધી, રૈયતવારી અને મહાલવારી જેવી પદ્ધતિઓ દ્વારા રાજ્યની આવકમાં વધારો કર્યો, પરંતુ તેના પરિણામે ખેડૂતોના શોષણ, ગ્રામ્ય ગરીબી અને જમીન સંબંધિત અસમાનતાઓમાં વધારો થયો. સ્વતંત્રતા પછી જમીન સુધારણા, જમીનદારી પ્રથાના ઉન્મૂલન અને જમીન રેકોર્ડના આધુનિકીકરણ દ્વારા જમીન વહીવટને વધુ ન્યાયસંગત અને પારદર્શક બનાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. આજે જમીન મહેસૂલ રાજ્યની આવકનો મુખ્ય સ્ત્રોત ન હોવા છતાં, જમીન માલિકીના અધિકારો, કૃષિ વિકાસ, ગ્રામ્ય વહીવટ, શહેરી આયોજન અને કાનૂની વ્યવસ્થાના સંચાલનમાં તેનું મહત્વ અવિચલ છે. ડિજિટલ ઈન્ડિયા લેન્ડ રેકોર્ડ્સ મોડર્નાઈઝેશન પ્રોગ્રામ, ઈ-ગવર્નન્સ, GIS આધારિત નકશાકરણ અને આધુનિક ટેક્નોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા ભારત જમીન મહેસૂલ વહીવટને વધુ કાર્યક્ષમ, પારદર્શક અને નાગરિકમૈત્રી બનાવવા તરફ સતત આગળ વધી રહ્યું છે.

સંદર્ભ

કૌટિલ્ય. (ઈ.સ. પૂર્વે 4મી સદી). *અર્થશાસ્ત્ર* (એલ. એન. રંગરાજન, અનુ.). નવી દિલ્હી: પેંગ્વિન બુક્સ. (2013 આવૃત્તિ).

મનુ. (ઈ.સ. પૂર્વે 2મી સદી–ઈ.સ. 2મી સદી). *મનુસ્મૃતિ* (જી. બુહલર, અનુ.). દિલ્હી: મોતીલાલ બનારસીદાસ. (2009 આવૃત્તિ).

RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ690895
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025/RRJ690895

કાલિદાસ. (ઈ.સ. 4થી–5મી સદી). *રઘુવંશ* (જી. એચ. ભટ્ટ, સંપા. અને અનુ.). દિલ્હી: મોતીલાલ બનારસીદાસ. (2005 આવૃત્તિ).

ડાયોડોરસ સિક્યુલસ. (ઈ.સ. પૂર્વે 1લી સદી). *લાઇબ્રેરી ઓફ હિસ્ટ્રી* (સી. એચ. ઓલ્ડફાધર, અનુ.). કેમ્બ્રિજ: હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ. (1933 આવૃત્તિ).

Altekar, A. S. (1958). *State and Government in Ancient India* (3rd ed.). New Delhi: Motilal Banarsidass.

Tripathi, R. S. (1960). *History of Ancient India*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Habib, I. (1963). *The Agrarian System of Mughal India (1556–1707).* Bombay: Asia Publishing House.

Majumdar, R. C. (સંપા.). (1977). *The History and Culture of the Indian People* (Vols. 1–11). Mumbai: Bharatiya Vidya Bhavan.

Chandra, B. (1984). *The Rise and Growth of Economic Nationalism in India*. New Delhi: People's Publishing House.

Spear, P. (1990). *A History of India* (Vol. 2, 2nd ed.). London: Penguin Books.

Baden-Powell, B. H. (1892/1990 Reprint). *The Land Systems of British India* (Vols. I–III). Oxford: Clarendon Press.

Raychaudhuri, H. (1996). *Political History of Ancient India* (8th ed.). New Delhi: Oxford University Press.

Thapar, R. (2002). *Early India: From the Origins to AD 1300.* New Delhi: Penguin Books.

Jha, D. N. (2004). *Early India: A Concise History.* New Delhi: Manohar Publishers.

Sharma, R. S. (2005). *India's Ancient Past.* New Delhi: Oxford University Press.

Singh, U. (2008). *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century.* New Delhi: Pearson Education.

Sharma, R. S. (2009). *Indian Feudalism* (3rd ed.). New Delhi: Macmillan India.

Stein, B. (2010). *A History of India* (2nd ed.). Oxford: Wiley-Blackwell.

Shamasastry, R. (2012). *Kautilya's Arthashastra.* Mysore: Mysore Printing and Publishing House.

ભારત સરકાર, ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય. (2023). *ડિજિટલ ઇન્ડિયા લેન્ડ રેકોર્ડ્સ મોડર્નાઇઝેશન પ્રોગ્રામ (DILRMP): વાર્ષિક અહેવાલ.* નવી દિલ્હી: ભારત સરકાર.

ગુજરાત સરકાર, મહેસૂલ વિભાગ. (2024). *મહેસૂલ વિભાગ: જમીન રેકોર્ડ અને જમીન વહીવટ.* ગાંધીનગર: ગુજરાત સરકાર.

ભારત સરકાર, ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય. (2024). *ડિજિટલ ઇન્ડિયા લેન્ડ રેકોર્ડ્સ મોડર્નાઇઝેશન પ્રોગ્રામ (DILRMP).* નવી દિલ્હી: ભારત સરકાર.